

Birkózás a múlttal

Kísérlet a múlt egyéni és közösségi feldolgozására, különös tekintettel az egyházi hálózati személyek és a kommunista-szocialista állambiztonság kapcsolatára

A tanulmány¹ bemutatja azt a társadalmi kontextust, amelyben a Magyarországi Evangélikus Egyház kísérletet tett arra, hogy a rendszerváltozást követően feldolgozza az egyházi hálózati személyek és a titkosszolgálatok kapcsolatát. Bemutatja továbbá annak az egyházi bizottságnak a megalakulását és működését, amely abból a célból jött létre, hogy feltárja és elemezze az állambiztonsági szolgálatok és egyes egyházi személyek kapcsolatát. Majd testületi és személyes nyilatkozatok vizsgálatával kíván további szempontokat keresni annak érdekében, hogy választ kapjon a következő kérdésre: miért vált a múltrendezés a vártnál nehezebb folyamattá az adott egyházi közösségben és miért nem vált igazán alkalmazhatóvá a bűnbánat-bűnvallás-megbocsátás általánosan megfogalmazott sémája a kérdés kielégítő rendezésére?

Bevezetés

2006-ban fejeztem be átfogó, empirikus kutatásomat, amely a magángyónás gyakorlatát vizsgálta.² Magyarországon először ebben a kutatásban számolhattak be a hívek arról, hogy miként élték meg az egyéni bűnbánati gyakorlatukat. A bűnbánók közlésében arra lettem figyelmes, hogy bizonyos helyzetekben a felkínált rendezési mód, a feloldozás (absolutio) nem jelentett segítséget és egyben felszabadító élményt számukra. Ezen élmények megosztásakor a hívek érdekes módon a bűntudatuk mellett, vagy helyett, a szégyenérzetükről is beszéltek. Nem tudták minden esetben pontosan megfogalmazni, hogy mi jelentett volna számukra igazán segítséget, de azt megélték, hogy a leginkább preferált rendezési mód problémát okozott. Mintha a feltárás és feloldozás gyors aktusa helyett együtt érző és elfogadó légkörben folytatott beszélgetésre lett volna szükségük.

Ez a probléma újra intenzíven foglalkoztatni kezdett, amikor a múltfeltárás (beszervezett egyházi személyek működése az elmúlt rendszerben) és a kiengesztelődés nehéz folyamatát tapasztaltam saját közösségemben, a Magyarországi Evangélikus Egyházban. Túl az általános érdeklődésen, egyre inkább foglalkoztatni kezdett a kérdés, hogy mi akadályozta (akadályozza) az egyházi közösséget, hogy múltjának e nehéz fejezetét megnyugtató módon orvosolja. Tény ugyanis, hogy az érintett személyek nem vetették alá magukat annak az eljárásnak, amelyet a kérdésben leginkább nyilatkozók preferáltak már a rendszerváltás óta. Ennek értelmében a beszervezett egyházi személyeknek bűnbánatot kell tartaniuk, meg kell vallaniuk elkövetett vétkeiket (lehetőleg nyilvánosan), amelyet követően – és csak ebben a sorrendben – feloldozásban részesülhetnek.³

A bizottság eddigi munkájára való visszatekintés megengedi azt a megállapítást, hogy ez a felkínált megoldás valóban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Tény ugyanis, hogy az egyházban egyetlenegy személy sem lépett a széles nyilvánosság elé önként, mások által történt leleplezése előtt, akár csak annak a ténynek a közlésére, hogy érintettségét a maga számára megnyugtatóan rendezte. Ugyanakkor mintha az egyház közössége számára is elmaradt volna a katartikus (megtisztulást jelentő) élmény. *Feltevésem szerint ennek főbb okait a*

megosztáshoz szükséges bizalmi légkör hiányában, valamint magában a leginkább szorgalmazott rendezési módban kell keresnünk.⁴ Mintha az igen összetett (és az egyes személyek esetében akár jelentős eltéréseket is figyelembe vevő) diagnózis megfogalmazását és a gyógyuláshoz szükséges körülmények átgondolását megelőzte volna a javasolt terápia. Felvetésemmel nem szeretném negligálni a bűnbánat–bűnvallás–megbocsátás intrapszichés és interperszonális jelentőségű megoldási sémát. Természetesen annak is megvan az érvénye, és bizonyos esetekben egyedüli létjogosultsága. A múlt rendezésének folyamatában azonban a kívülről erőltetett és a személyekre rákényszerített rendezési mód több kérdést is felvet. Természetesen azokat a nagyon is emberi tényezőket is figyelembe kell vennünk, amelyek útjába állhattak a feltárásnak és a rendezési folyamatnak, mint például az egyházi hierarchia csúcsán álló döntéshozók személyes érintettsége. Most mégis elsősorban a felkínált rendezési módot szeretném a figyelem középpontjába állítani.

Nehéz megmondani, hogy vizsgálódásomnak lehet-e bármilyen hatása a már régóta folyamatban lévő múltfeltárára, valamint az egyházon belüli kiengesztelődésre és megbékélésre. Talán már túl sok polémia övezte az igen kényes és nehéz folyamatot. Abban ugyanakkor biztos vagyok, hogy a múltfeltárás árnyaltabb megközelítése muníciót jelenthet az egyházon belül hasonló pszichodinamikai folyamatok (alkoholizmus, szétesett családok, kiégés) elemzéséhez és kezeléséhez, ahol feltehetően szintén igen összetett érzések jelennek meg.

Tabajdi Gábor és Ungváry Krisztián közös munkájukban rávilágítanak arra, hogy a volt szocialista országokban jelentősen eltérő módon történtek és történnek a múltfeltárás folyamatai.⁵ Éppen ezért ismertetem részletesebben tanulmányomban azt a társadalmi kontextust, amelyben az evangélikus egyház megpróbál saját múltjával szembenézni. Ezt követően a Tényfeltáró Bizottság megalakulását és működését mutatom be, amely a múlt feldolgozásának legjelentősebb szakmai műhelye. Végezetül néhány dokumentum elemzésére teszek kísérletet, hogy minél jobban megérezzük és megértsük a múltfeltárás bonyolult és igen összetett folyamatát.

Társadalmi kontextus

Vitathatatlan, hogy politikai és osztársadalmi szempontból is jelentős események történtek 20 évvel ezelőtt Kelet-Közép-Európában. Bár a történéseknek voltak előzményei, sőt egyesek jól követhető, csendes átalakulásról beszéltek, a társadalmat mégiscsak váratlanul érték a változások.

A mai napig nehézséget okoz az események általános érvényű megközelítése és értelmezése. Ez egyrészt arra a tényre vezethető vissza, hogy a változás valójában még mindig *történik*, azaz benne vagyunk a folyamatban, és éppen ezért még nincs kellő rálátásunk mindarra, ami körülöttünk elkezdődött a 80-as–90-es évek fordulópontján. Másrészt az a vélekedés sem tűnik megalapozatlannak, hogy talán soha nem is fogunk eljutni egy konszenzusos értelmezéshez, hiszen a változások valóban az egész társadalmat érintették, és az új demokratikus berendezkedés egyébként is lehetővé teszi, hogy az egészen szélsőséges véleményektől eltekintve mindenki a saját egyedi múltértelmezését képviselje.

A történések jelentőségét nemcsak a lezajlott események tüzetes vizsgálatából lehet leszűrni, hanem azoknak a hátramaradt feladatoknak a mennyiségéből, amelyekre ez idáig nem jutott idő vagy kellő figyelem. Ezen feladatok közé lehet sorolni a közös múltunk tisztázását, azon belül is a pártállam állambiztonsági

szolgálataival együttműködő személyek szerepvállalását, amelyeknek akár hosszú távú negatív következményei is lehettek azokra a személyekre és közösségekre nézve, amelyekről szóban vagy írásban jelentettek. Persze ennek az ellenkezőjével is találkozhatunk, ahol az ügynöki tevékenység mérhető és értékelhető következménye messze nem éri el azt a szintet, amelyet korábban feltételeztek.

Nem csak a társadalom egyes tagjai igényelhetik a múlt tisztázását. Az egész társadalomnak is, mint közösségnek, szüksége lehet és van arra, hogy ne hordozzon magában olyan feldolgozatlan, rejtett témákat, amelyek időnkénti kontrollálatlan felszínre kerülése tovább mélyíthet emberi konfliktusokat. Ebből a szempontból a múlt tisztázása és megnyugtató rendezése – vagy ha nincs más lehetőség, megfelelő elhordozása – kifejezetten mentálhigiénés jelentőséggel is bír.

Magyarországon sem a politikai-társadalmi fordulat kezdetén, sem később nem sikerült megnyugtatóan rendezni az ügynökkérdést – a köznyelvben leginkább elterjedt kifejezést használva. Voltak persze időszakok, amikor a törvényhozás kísérletet tett a kérdés tisztázására, de a közös politikai akarat hiányában nem sikerült olyan megoldást találni, amely mindenki számára elfogadható mélységig tárta volna fel a múlt eseményeit, és a társadalmi elvárásoknak megfelelő szankciókat alkalmazott volna.⁶ A média is többször – leginkább egy-egy ügynöklista felröppenése kapcsán – foglalkozott a kérdéssel, de egyszer sem olyan hatással és lendülettel, hogy egy egész társadalmat megmozgató, átfogó párbeszéd alakulhatott volna ki. Ez a politikában és a közvéleményben is tetten érhető nehézkesség vagy felszínesség nemcsak a társadalmat bizonytalanította el a titkos tevékenységek feltárásának és feldolgozásának szükségességében, hanem magukat a beszervezetteket is.

A médiában ismertetett, különböző ügynökök neveit tartalmazó listák és a hozzájuk kapcsolódó polémikák azonban elegendőnek bizonyultak ahhoz, hogy az egyházak szembesüljenek azzal, hogy múltfeltárásuk ezen részével kimerítően még nem foglalkoztak, és ha ezt maguk nem teszik meg, akkor mások fogják helyettük megtenni segítő vagy éppen ellenséges szándékkal.

2005 tavaszán a Magyarországi Evangélikus Egyházban (a továbbiakban: MEE) – elsőként a történelmi egyházak között⁷ – elindult hivatalos keretek között is egy folyamat, amely tisztázni kívánta az egyházi személyek és az állambiztonsági szolgálatok kapcsolatát.⁸ Az MEE országos elnöksége 2005. március 3-ai nyilatkozatában javaslatot tett az országos közgyűlés számára, hogy hozzon létre egy olyan munkacsoportot (Tényfeltáró Bizottság, továbbiakban: TB), amely kellő szakértelemmel fel tudja tárni az ügynökmúlt kérdéseit.⁹ A világi sajtóban pozitív visszhangra talált ez a kezdeményezés, de olyan vélemények is megfogalmazódtak az evangélikus egyházon belül, amelyek azt sugallták, hogy jobb lenne a múltra végleg fátylat teríteni és a kérdéssel hivatalosan egyáltalán nem is foglalkozni. A kutatómunka azonban elindult az egyházvezetés és a zsinat, mint széles körű képviselői testület, támogatásával.¹⁰

Hét év távlatából nehéz egy még folyamatban lévő munkáról véleményt alkotni és annak következményeit felmérni, hiszen szűkösek a párhuzamos viszonyítási pontok vagy az egységesen megfogalmazott és képviselt célok. Ez részben abból adódik, hogy az elvárások nagyon szerteágazóak voltak a tényfeltáró munkával és annak egyházra gyakorolt hatásával kapcsolatban.¹¹ Egyesek az egyház megújulását várták tőle, mások aktualitását vesztett kérdésnek tekintették, melyre kár energiát pazarolni, mivel az egyháznak egyébként is számtalan kihívással kell szembenéznie a radikálisan átalakuló társadalmi helyzetben.

Az egyház sajtó feladata és lehetősége

Ahogy korábban említettem, a TB előtt nem voltak olyan példák, amelyek segítették volna az igen kényes munka körvonalazását és megtervezését. Az állambiztonsági múlt feltárásának törvényi szabályozása csak az első szabadon választott parlament ciklusának (1990–1994) végén kezdődött el. Két fontos kérdést kellett ekkor tisztázni: kik is az „érintettek”, és mi számít „érdemi tevékenységnek”.¹² Az 1994-ben elfogadott törvényt később többször módosították, majd 2003-ban az új törvénnyel hatályát veszítette. 2004-ben az ügynökkérdés ismét a parlament elé került, e folyamatnak azonban vége szakadt azzal, hogy az Alkotmánybíróság megsemmisítette az ügynöktörvény módosítását célzó törvényjavaslatot.¹³

Nemcsak a TB előtt voltak szűkösek a példák, hanem a beszervezett egyházi ügynökök is igen ritkán láttak példát arra, hogy milyen módon lehet – divatos kifejezéssel élve – a *coming out* eszközével élni. A titkosszolgálatokkal együttműködők általában csak a megzsarolásukat vagy leleplezésüket követően beszéltek múltjukról, akkor is legtöbbször védekező pozícióból, jelentéktelennek beállítva ügynöki tevékenységüket, vagy éppen azt hangsúlyozva, hogy presszióval kényszerítették őket az együttműködésre.

Nemcsak a példák hiányoztak, hanem a „külső nyomás” is elmaradt. Nehezen indokolható módon ugyanis az egyházi tisztséget betöltők (mint közszereplők) nem kerültek be a törvényben meghatározott, azaz kötelezően átvilágítandó személyek közé. Persze a lehetőségük megvolt, hogy átvilágításukat önként kérelmezzék, de ezt csak nagyon kevesen tették meg.

Amint láthattuk, sem a TB, sem a beszervezett egyházi ügynökök nem kaptak túl sok érdemi támogatást vagy példát arra vonatkozóan, hogy miként lehet a múlt történéseit hatékonyan feltárni és feldolgozni. De a társadalom és a politika részéről is jogos lehetne a kritika, hiszen az egyetemes biblikus és teológiai tradíció sok segítséget tud nyújtani akár az egyéni vagy közösségi számvetéshez, terhek megosztásához, az újrakezdéshez vagy a feltétel nélküli elfogadáshoz.¹⁴ Tény, hogy az egyházak csak később kezdtek el intenzívebben foglalkozni a múlt feltárásának nehéz kérdésével, és ez még akkor is igaz, ha például az evangélikus egyházban már a rendszerváltás előtt születtek olyan munkák, amelyek kritikusan közelítették meg az egyház elmúlt politikai rendszerbeli működését.¹⁵ Itt érdemes újra megjegyeznünk, hogy a történelmi egyházak között az evangélikus egyházban indultak el legkorábban és legszervezettebben az ügynökmúlttal kapcsolatos hivatalos kutatások. A Magyarországi Református Egyházban 2009-ben kezdődött el a református egyház 1948–1990 közötti korszakának feltárása és megismerése.¹⁶ A Magyar Katolikus Egyházban 2006-ban alapították meg a Lénárd Ödön Közhasznú Alapítványt, amelynek az a célkitűzése, hogy kutassa az 1945 utáni egyháztörténelmet.¹⁷

Az igazi fordulópontot az ügynöklisták megjelenése jelentette, és ezzel valójában megnehezedett annak a lehetősége, hogy a beszervezettek kezdeményezőik legyenek múltjuk tisztázásában.¹⁸ 2005. február végén az internetre is felkerült a *Szakértő '90* „aláírással” ellátott ügynöklista. Ez a lista 219 nevet tartalmazott. Sokan azt feltételezték – bár kétséget kizáróan bizonyítani eddig senki sem tudta –, hogy ez a lista annak a névsornak a szerkesztett változata, amelyet csak Antall-listának aposztrofáltak, és amelyről az a hiedelem járta, hogy Antall József miniszterelnök kapta elődjétől.

Ezen az ügynöklistán hét közismert evangélikus személyiség is szerepelt, köztük öt egyházi vezető.¹⁹ A 2005. március 13-án megjelent evangélikus hetilapban az

országos felügyelő (a MEE legfelsőbb világi vezetője) – aki maga is szerepelt a listán – a névsor megbízhatatlansága és az alátámasztó dokumentumok hiánya miatt az egész ügyet aggályosnak és alapvetően provokációnak tekintette. Talán ez is hozzájárulhatott ahhoz (pró és kontra), hogy az egyházi közvéleményben felerősödött az ügynökkérdés tisztázásának a szándéka. Alapvető kérdésünket nem feledve – inkább kiegészítve azt –, érdemes felvetnünk, hogy vajon a magas egyházi pozícióban lévő személyek önfeltárásukkal miért nem előzték meg az ügynöklisták megjelenését. A válasz nyilvánvalóan összetett – ahogy erre már utaltunk. Egyik okát azonban abban is megláthatjuk, ami világi területen is megfigyelhető, vagyis hogy az előző rendszerben már pozíciókat betöltők a rendszerváltást követően demokratikusan legitimálódtak, és így bátran gondolhatták, hogy összességében az 1990 előtti tevékenységük vállalható.²⁰

Mielőtt továbblépnénk, érdemes felidézni azokat a szerteágazó indokokat, amelyek arra a kérdésre adnak választ, hogy miért is alakult meg a MEE Tényfeltáró Bizottsága. A MEE országos elnöksége²¹ 2005. március 3-án nyilatkozatot adott ki, amelyben sajnálatát fejezi ki az egyházellenes indulatkeltésre is alkalmas lista megjelenése miatt. Megköveti azokat, akik egyházi ügynökök tevékenysége miatt szenvedtek, és javaslatot tesz, hogy az MEE országos közgyűlése hozzon létre egy bizottságot, amely *„hivatott az ügynökmúlttal gyanúsított evangélikus egyházi személyek iratainak feldolgozására és az erről szóló jelentés elkészítésére”*.²² Amint láthatjuk, ebben a javaslatban kizárólag kutatói munkára irányul a kezdeményezés. Két évvel (!) a bizottság megalakulását követően a MEE zsinata elfogadta a tényfeltáró bizottság működési rendjét. (A bizottság kezdeményezését az tette indokolttá, hogy a múltfeltárást érintő egyházi polémiák egy része éppen a bizottság hatáskörét és munkamódszerét érintette.) A *bizottság munkamódszere* fejezet alatt, pontokba szedve olvashatunk a célkitűzésekről, amelyek elsősorban a feltárást, a kutatást és az elemzést érintik, mind történelemtudományi megközelítéssel. A 8. pontban azonban a következőt olvashatjuk: *„A bizottság a kutatás eredményéről tájékoztatja az érintett személyt (elhunyt esetén legközelebbi hozzátartozóját). A lelkipásztori beszélgetést a bizottság lelkész tagja végzi.”*²³ Vajon mit kell lelkipásztori beszélgetés alatt érteni, és hogyan kapcsolható össze a feltárással, a kutatással és az elemzéssel mint a bizottság elsődleges feladatával? Bár ez idáig hat érintett személy önként megkereste a bizottságot, nem nevezhető problémamentesnek a feladatkörök ilyen jellegű összekapcsolása. Általánosságban ugyanis – a terápiás gyakorlatra támaszkodva – kijelenthető, hogy minden bizalmi, terhelő vagy belső elakadást kiváltó téma megosztásához elengedhetetlen a keretek világos és egyértelmű meghatározása. Ezt akkor is látnunk kell, ha a bizottság szakmai érvekre hivatkozva nem tartotta elégségesnek és talán emberségesnek sem a pusztán tényszerű, úgynevezett száraz adatok vizsgálatát és közlését.

Úgy tűnik, hogy ez az előbb említett nyitás fokozatosan történt az évek során. A TB 2010-ben megjelent első hivatalos dokumentum- és tanulmánygyűjteménye előszavában meglehetősen szerteágazó gondolatokat találunk a múltfeltárást szükségességéről és céljáról. Mintha sűrítve megtalálnánk benne az öt év vívódását:

„Feltétlenül szükségessé vált a bizottság felállítása, hogy ezt az egyházunk számára oly fájdalmas ügyet ne engedjük át, ne szolgáltatassuk ki a sokszor nem is titkoltan egyházellenes szándékkal megszólalóknak. [...] Az egyházi tényfeltárást nem törekedhet a fenti mulasztások pótlására, szándéka »csupán« annyi, hogy bemutassa: miként vált egy viszonylag kicsi, de nagy múltú és komoly intellektuális erővel bíró közösség a kommunista rendszer áldozatává, egyes tagjai pedig hogyan lettek – különböző indokok alapján és nagyon eltérő mértékben – a rendszerrel aktívan együttműködővé. [...] A jelen kötetben vázolt

kutatásból egyenesen következik a 20. század viharos magyar történelmének minél szélesebb körű, tisztázó és gyógyító feltárásának szándéka és támogatása. [...] Az egész közösség ügyei ezek, közös múltunk mindannyiunkra ható története, amely – ha a rosszindulatú vagy szenzációra éhes sajtó esetleg nem is teregetné ki – megterhel bennünket, szolgálatunkat hiteltelenné, közösségünket gyengélkedővé, egymás iránti bizalmunkat – az előző rendszer szándéka szerint – bizonytalanná teheti. [...] Nem lehet csak azokra tekintettel lenni, akik ügynökké lettek, de azokról megfeledkezni, akik az ügynöki tevékenységet folytató testvéreink miatt pályájukon, emberségükben, szolgálatukban, időnként még tisztességükben is hátrányt szenvedtek. Sajátos igazságtétel lenne az, ha Justitia mérlegének egyik serpenyőjét leszerelnénk. [...] Kötelesség, amire Isten ad erőt és reménységet.”²⁴

Ezekből az idézetekből jól érzékelhető a tényfeltáró munkával kapcsolatos igen összetett elvárás és célkitűzés. Mindenképpen értékelendő, hogy az elvárások messze túlmutatnak eddig titokban lévő adatok megismertetésén és nevek közzétételén. Bár az EK, mint az első ilyen jellegű bizottság, megalakulása óta kétségtelenül intenzív szakmai munkát folytatott, az alapvető kérdésünket szem előtt tartva azonban marad hiányérzetünk. Egyrészt nincs szó arról, hogy miként lehetnénk egyházi közösségként aktívan segítségükre azoknak, akik maguk is küszködnek múltjuk értelmezésével és önmaguk elfogadásával. Sajnos ez a közösségi erőforrás még mindig nem kap kellő hangsúlyt. Másrészt azt is látnunk kell, hogy nemcsak az érintettek egyéni önfeltárásainál és vallomásainál, hanem az áldozatok részéről is jelentkezhetnek elakadások a megbocsátás belső és külső folyamatában. Ők is támogatásra szorulhatnak, hogy a megbékélés igen összetett folyamatát meg tudják élni.

Elemzések

A TB napjainkig a levéltári iratok alapján hálózati személyként 49 egyházi személyt – köztük 44 lelkészt – azonosított. Ezek közül hatan éltek a lehetőséggel, és megkeresték a bizottságot, öten a bizottság kérésére számoltak be egykori hálózati kapcsolatukról. Ezeket a beszámolókat, interjúkat teljes terjedelmükben még nem publikálták, így forrásként nem hivatkozhatunk rájuk. Az sem ismert előttünk, hogy kik azok a személyek, akik valamilyen formában kapcsolatba kerültek a bizottság tagjaival. Éppen ezért jelen tanulmányunkban csak azokat a dokumentumokat és forrásokat tudjuk megvizsgálni, amelyeket maguk az érintettek tettek közzé, vagy amelyeket engedélyükkel mások publikáltak.

Ahogy a tanulmány bevezetőjében is írtam, jelen írásban arra próbálok választ keresni, hogy mi nehezíthette a múltfeltárás folyamatát, és mennyire bizonyult adekvátnak az a rendezési mód, amelyet az egyház közössége leginkább szorgalmazott. A következőkben a rendelkezésünkre álló dokumentumok vizsgálatával szeretnék a kérdés megválaszolásához közelebb kerülni.

Nem személyeket kívánok megvizsgálni, vagy tevékenységüket bármilyen módon értékelni, hanem egy adott problémára szeretnék fókuszálni, és így keresni a mentálhigiéné szempontjából is eredményes rendezési módot.

Érdeklődésem középpontjában nem az események pontos rekonstruálása, hanem azok szubjektív megélése áll. Tisztában vagyok azzal, hogy külső személyként kimerítő módon nincs lehetőségem megismerni azt, amit az érintettek átéltek vagy most is átélnek. (Ez természetesen azokra az érzésekre is vonatkozik, amelyeket azok a személyek hordoznak, akik szenvedő alanyai voltak az elmúlt rendszernek, és nehezen találják a kiengesztelődés számukra is megnyugtató

útját.) Csak arra tudunk rátekinteni, amit az érintettek saját belső munkájukból (szembesülés és kísérlet a feldolgozásra) megosztottak.

Először azt a dokumentumot szeretném bemutatni, amelyet az egyház országos elnöksége fogalmazott meg néhány nappal azt követően, hogy a már említett *Szakértő '90* „aláírással” megjelent lista elérhetővé vált az interneten. Ezt követően két olyan lelkész vallomásáról lesz szó, akik hosszasan és több fórumon tárták fel érintettségüket.

A közös megkövetés üzenete és lehetséges hatása

Az országos elnökség dokumentuma az első hivatalos egyházi megnyilvánulás az ügynökkérdéssel kapcsolatban. Jelentősége nyilvánvaló, hiszen iránymutatásul szolgálhatott a későbbi megnyilatkozásokhoz és a közösségi feldolgozási kísérletekhez. Az egyház legszélesebb fórumának számító országos hetilapban jelent meg a MEE Országos Elnökségének nyilatkozata.²⁵ E dokumentum abból a szempontból is igen érdekes, hogy az elnökséget alkotó személyek között voltak olyanok, akik maguk is beszervezett személyek voltak, és éppen a már említett lista kapcsán kerültek a figyelem középpontjába. Továbbá olyan egyházi vezetők is voltak köztük, akiknek közeli családtagjaik voltak hálózati személyek, vagy akikről kollégáik jelentettek, így az egész ügynökkérdés áldozatainak is tekinthetők. Az aláírók körének összetettsége nyilvánvalóan tükröződik a nyilatkozat tartalmában is. Bár a dokumentum mindösszesen 16 sorból áll, több szempontból is körbejárja a kérdést. Egyrészt visszatekint a múltra, ugyanakkor a jelen helyzetről is szól, és végezetül egy konkrét javaslatot is tesz. A múltra vonatkozóan a következőket fogalmazza meg:

„A közelmúlt fájdalmas történelméhez hozzátartozik sokak megfélemlítése és zsarolása, amelyek ismerete nélkül alig érthetőek azok a döntések, amelyek a BM különleges ügyosztályához kötött tevékenységhez vezettek.”

„Isten bocsássa meg az elkövetett vétkek sokaságát, és megkövetjük azokat, akik egyházi ügynökök tevékenysége miatt szenvedtek.”

A fentebb idézett két részben érezhető az áldozatok iránti empátia. Az elsőben azokra gondolva, akik kényszer alatt sodródtak az együttműködés irányába, a másodikban azokat szem előtt tartva, akik szenvedő alanyai voltak a beszervezett egyházi ügynökök tevékenységének. E két, múltra visszatekintő idézet azonban két szempontból is kérdéseket vet fel. Az első idézet azt sugallja, mintha csak a megfélemlítés és zsarolás segítségével történtek volna a beszervezések. A feltárt iratok alapján azonban már tudjuk, hogy a kapcsolatfelvételeket sokkal differenciáltabban kell kezelnünk. Voltak, akiket súlyos testi és lelki kényszerítő erő hatására szerveztek be, de olyanokról is tudunk, akik maguk ajánlkoztak az együttműködésre.²⁶ Vajon a megértés mennyiben vonatkozik azokra, akik nem a megfélemlítés következtében vállalták az ügynöki tevékenységet? A nyilatkozatban olvasható konkrét javaslat megfogalmazása a bizottság felállítására ebből a szempontból igen elgondolkodtató: *„... amely hivatott az ügynökmúlttal gyanúsított evangélikus egyházi személyek iratainak feldolgozására...”* Mintha csak gyanúsított személyekről lenne szó, és a rendezés megoldódhatna az iratok feldolgozásával.

A második idézet éppen abból a szempontból rendkívüli, hogy tudjuk, a nyilatkozat mögött egyszerre állnak ügynökök és olyan személyek, akikről jelentések készültek. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy az egész egyház nevében nyilatkozatra jogosult személyek egyben magánszemélyek is. Vajon melyik szerep került előtérbe? Vajon a nem érintett elnökségi tagoknak a

beszervezett személyekkel történt közösségvállalása elősegítette vagy inkább nehezítette a személyes felelősségvállalást és tisztázást? Érdekes, hogy a dokumentumban a hálózati múlttal kapcsolatban inkább a tettek, mintsem a személyek állnak a középpontban: döntések, tevékenység, vétkek sokasága.

Izgalmas és sokfelől megközelíthető kérdés az is, hogy vajon mire is irányuljon Isten és az embertársak bocsánata. Melyek számítanak megbocsátandó vétkeknek? A beszerzés ténye? Az ügynöki tevékenység egészében? A másoknak hátrányt okozó rosszindulatú jelentések? Az a rossz, amit tudatosan tettek, vagy az, ami mások által ártó eszközzé vált? A hallgatás?

A jelen helyzetre vonatkozó idézetek elsősorban defenzív jellegűek. Ez azért is figyelemre méltó, mert az érintettek által is utólag beismert tényekről van szó: *„...sajnálattal értesültünk az »ügynöklista« jogszerűtlen közzétételéről [...] A névsor jelenlegi közlése egyházellenes indulatkeltésre is alkalmas.”²⁷*

Miután az országos elnökség konkrét javaslatot tesz egy tényfeltáró bizottság létrehozására, a következő bekezdéssel zárja a nyilatkozatot: *„Az irgalmas Isten tegye késszé szívünket a tisztánlátásra, a bűnbánatra és a megbocsátásra.”²⁸* Figyelemre méltó a transzcendens dimenzió megjelenése. Üzenete egyértelmű: egyházként nem olyan feladat előtt állunk, amit pusztán saját erőnkől kellene megoldanunk. Isten kész segíteni, hogy az ő erejével küzdjük meg azt, ami emberileg erőn felülinek tűnik. Ugyanakkor ebben a zárómondatban (ahogy korábban Isten bocsánatának a kérésénél és az áldozatok megkövetésénél) az országos elnökség is valójában egyetlen rendezési utat jelöl ki, és ez nem más, mint a bűnbánat és a megbocsátás útja. Ennek a rendezési módnak a pontosabb körülírása vagy gyakorlati teológiai átgondolása elmaradt, aminek hiánya a mai napig megfigyelhető a múlt feldolgozásának folyamatában.

Bár a Tényfeltáró Bizottság kezdeményezését mindenképpen pozitívan értékelhetjük, általa mégis akarva-akaratlanul intézményesült a rendezési folyamat, háttérbe szorítva az egyháztagok közötti személyes kiengesztelődés lehetőségét, amely ugyanakkor egyáltalán nem lenne idegen az egyházi tanítástól és hagyománytól.

A beszélgetések jelentősége

A rendszerváltás óta eltelt időszakban ez idáig heten léptek a nyilvánosság elé, hogy valamilyen szinten megnyilatkozzanak a belügyi szervekkel történt együttműködésükről. Öten csak rövid nyilatkozat erejéig, ketten azonban a széles körű nyilvánosság előtt részletesen is beszámoltak a beszerzésükről és ügynöki tevékenységükről. Elsőként szeretném ismertetni Keveházi László lelkész megnyilatkozásait, aki gondolatmenetében nemcsak az egyház közösségét kívánta megszólítani, hanem azon lelkésztársait is, akiket szintén behálózott a hatalom.

Keveházi személyes visszaemlékezésében megemlíti, hogy egyszer az egyik lelkésztársa konkrétan rákérdezett, hogy volt-e kapcsolata *állami emberekkel*. Mire ő őszintén megírta, hogy igen. Lelkésztársa tőle engedélyt kapott, hogy ezt nyilvánosságra hozza. Így történt meg, hogy az 1997-ben folytatott személyes levélváltást követően, 1999-ben egy interjúkötetben megjelent egy idézet tőle a vele levelezést folytató Dóka Zoltán lelkésztársán keresztül:

„Én úgy hiszem, hogy senkinek nem ártottam ilyen találkozások alkalmával, erre legalább is nagyon vigyáztam. Azt azonban le kell írnom, hogy ennek ellenére

egyre inkább megalázónak és szégyenletesnek is látom, hogy ilyen kapcsolat volt és létesült.”²⁹

Rá tíz évvel már maga publikált egy cikket az egyik evangélikus folyóiratban. Ennek apropóját az adta, hogy az egyik budapesti gyülekezetben egy *Gyógyító beszélgetések múltunkról* című beszélgetéssorozat indult, amelyen az érintett szívesen részt vett volna, de fizikai akadályok nem tették ezt lehetővé. Hozzászólásában éppen azt a hangot hiányolja az eddigi beszélgetésekben, amit ő olyan fontosnak tart a kiengesztelődés szempontjából: *„Ezt a hangot azonban még – talán csak én? – soha nem hallottam; a bűnbánat őszinte hangját. A megfontolás, a »magábaszállás« hangját.”* A szerző írásában részletesen beszámol a szervezésének körülményeiről, arról, hogy csak a harmadik kísérletre adta meg magát: *„Itt kellett volna mai szemmel mindenről lemondanom. De nem ezt tettem. Fájdalommal vallom meg.”*³⁰

A beszélgetéssorozathoz intézett hozzászólás témánk szempontjából azért is érdekes, mert a fogalmakat tekintve mintha azonosulni tudna azzal a megoldási javaslattal, amely – ahogy már korábban említettük – általánosan elfogadott volt a rendszerváltozás óta, és amely a rendezést a bűnbánat–bűnvallás–megbocsátás sémájában képzelel el. Következő gondolatmenetében a bűnvallás és feloldozás egyéni formájáról szól, de az elkövetett tettek miatt fontosnak tartja a közösség előtti bűnbánatot is:

*„Hozzászólásom nem védekezés! Jubilate vasárnapján többek között arról prédikálunk – igaz betegségről van ott szó –: »valljátok meg bűneiteket egymásnak és imádkozzatok egymásért.« Erről az ígéről nem akarok úgy szólni, hogy másoknak ajánlok valamit, amit magam nem teszek meg. Megvallom: ez volt az utam. Elmondom: fáj. Meggyóntam, tudom, hogy bocsánatot nyertem. De hiszem: a publikus bűnhöz publikus bűnbánat tartozik. Hozzáteszem, hogy lekerült rólam a hallgatás terhe, és ezt az utat ajánlom más testvéreimnek is. Szívből kívánok gyógyító beszélgetést minden utamat megjáró testvéremnek, gyógyulást egyházunknak.”*³¹

A TB egyik tagja 2010-ben részleteket publikált abból az interjúból, amelyet Keveházival folytatott 2009 őszén. Az interjú időben követte az érintett hozzászólását. A lejegyzett beszélgetés érdekessége, hogy a bűnbánat érzése mellett a szégyenérzet is megjelenik, amely legtöbbször túlmutat egy adott cselekvésen. Általában az egész személyiséget érinti. Másik érdekessége, hogy inkább szól a szervezés körülményeiről, mint a konkrét ügynöki tevékenységről:

*„Bevallom és szégyellem: én harmadjára »behorpadtam«. [...] Akkori alapállásom rossz volt, hogy harmadszorra nem mondtam nemet. Mondhatnám, felborult volna az egész egyházmegye élete, de ez nem mentség. Mondhatnám, felmenőim is bajba kerülhettek volna, de ez sem mentség. Mondhatnám, igazán nem ártottam, de ez sem kifogás. Bánt és szégyellem.”*³²

Mindenképpen figyelemre méltó, hogy mennyire a szervezés és nem maga az ügynöki tevékenység áll az előtérben. Az itt elszenvedett bukás az, ami igazán fájó a számára és szégyellni való. Ez az, ahol az érintett mint személy kudarcot vallott. Egy ilyen egész személyiséget érintő bukásnál, amellyel kapcsolatban az érintett is a szégyen kifejezést használja, feltehető a kérdés, hogy vajon elegendő-e a bűnbánat–bűnvallás–megbocsátás sémája, amely elsősorban a konkrét cselekedetek lelki terheire adhat megnyugvást.

A már korábban említett levélváltásból szeretnék egy gondolatot még idézni, annak ellenére, hogy az egy korábbi konfliktus rendezésére vonatkozik. Különös

megvilágításba helyezi ugyanis azt az alapvető tény, hogy a kimondott szó, a kiengesztelődés nyilvános színtere nemcsak az egyének belső folyamatában játszik jelentős szerepet, hanem magára az interperszonális kapcsolatokra is hatással van: *„Szívedből fakadt leveledet örömmel olvastam. Természetesen megbocsátok, sőt már régen megbocsátottam. 13 éve várom, hogy ezt kimondhassam, leírhasam Neked. Köszönöm, hogy most megtehettem. Kérlek, te is bocsáss meg, ha a harc hevében valamivel megbántottalak.”*³³

Vétkem a közösség szégyene

A másik lelkésznek, aki részletesen feltárta beszervezésének körülményeit, azért is rendhagyó a története, mert nyilvánosságra hozta az általa másolatban megőrzött összes jelentését. Így egyáltalán nem meglepő azon igénye, hogy őt – az elhamarkodott megbélyegzéssel szemben – a rendelkezésre álló adatok alapján ítéljék meg. Ezt több helyen is megfogalmazza:

*„Szeretném, ha nem másért, hanem egyedül azért érne elmarasztalás, ami helytelent tettem.”*³⁴

*„Visszatekintésemmel nem törekedtem másra, mint elmondani azt, amit én tudok a múltamnak erről a szeletéről, és leírni úgy, ahogyan én fel tudom idézni. Nem mentegetőzni akartam, még kevésbé önigazolást kerestem. Akik olvassák e sorokat, azokat arra kérem, abban marasztaljanak csak el, amit hibáztam.”*³⁵

Ezzel nem menteni akarja magát, hiszen őszintén szembenéz múltjával: *„Még szégyenülten kell megvallanom, hogy – az első parancsolat magyarázatának Luther Kis kátéjában található szavaival – mindennél jobban nem Istent félttem, nem őt szerettem, és nem őbenne bíztam.”*³⁶ Bár a szerző egy konkrét törvény (a Tízparancsolat közül az első) magyarázatára utal, pont annak speciális jellege miatt gondolatmenetében sokkal nagyobb hangsúlyt kap az egzisztenciális, azaz az egész személyiséget érintő bűntudat, amelynek feloldásához – a korábbi elemzésben már tárgyaltakhoz hasonlóan – problematikus lehet az inkább konkrét cselekedetekre vonatkozó megoldási séma kizárólagos alkalmazása. És bár határozottan képviseli saját rendezési javaslatát, őszintén szól a múlttal történő szembenézés gyötrelméről:

*„Az emberi személyiségnek pedig mélységes és sötét bugyrait járja be az, akinek magáról kell elmondania: érintett vagyok.”*³⁷

Két sajátos aspektusról szeretnék még szólni. Az érintett, aki a múltjáról nagyobb nyilvánosság előtt csak azután beszélt, hogy egy világi lapban az ő neve is megjelent a belügyi szervekkel együttműködő egyházi személyek között, a rendszerváltást követően több ízben is folytatott négy szemközti lelkipásztori beszélgetést, amelyeken ügynöki tevékenységéről mesélt. Egyszer egy ilyen alkalmon kapta azt a kérdést, hogy szólta-e Isten igéjét „beszélgetőpartnerének” (tartótisztjének), mert ez legalább olyan fontos, mint az a kérdés, hogy ártott-e valakinek beszédével. E sajátosan – talán más hivatásoknál nem is igen jelentkező – lelkeszi-teológiai szempont a múlt feltárásában így jelentkezett:

*„Nyugodt szívvel mondhatom, hogy miattam senkinek sem lett bántódása, vagy senkit sem ért semmiféle hátrány. Szégyenkezve gondolok azonban arra, hogy Isten igéjének egyértelmű megszólaltatásával adósa maradtam a kapcsolattartóknak. Ezért én is megvallom, hogy szóltam, amikor hallgatnom kellett volna, és hogy hallgattam, amikor szólnom kellett volna.”*³⁸

A következő két idézetben további példát láthatunk arra, hogy a múlt személyes feltárása és rendezése folyamatában milyen összetett érzések jelennek meg. A szégyennel kísért személyes büntudat mellett mások szégyene is felbukkant.

„Bánom, röstellem mindazt, amit vétettem. Nagyon bánt, hogy vannak, lesznek olyanok, talán nem is kevesen, akik úgy érzik, szégyent hoztam rájuk. Különösen is fájlalom, ha olyanok éreznek így, akik eddig becsültek.”³⁹

„De a lelkiismerettel való összeegyeztetés azért nyugtalanító és nem könnyen megválaszolható kérdés. Annál is inkább, mert a hívők közössége az én vétkeimet a saját szégyeneként éli meg. De nem a hallgatás, nem a túl könnyű megértés vagy a megalapozatlan megvetés, hanem – ha jogos – a méltó ítélet az, ami mindannyiunk számára kivezető út. S mindenekfelett a kiengesztelődés.”⁴⁰

Már e néhány vizsgált dokumentumból is nyilvánvalóvá válhatott, hogy mennyire különböző érzések jelenhetnek meg a múlt feltárásának nehéz folyamatában. Érdeemes ezeket körültekintően megvizsgálunk, hogy minél pontosabban meg tudjuk határozni azokat az adekvát rendezési formákat, amelyek segítségével végső soron megvalósulhat az egyének és a közösség megbékélése.

Kitekintés

Ha a múltfeltárás összetett jelenségére tekintünk, általánosságban megfogalmazhatjuk, hogy a körültekintő megismerésnek és rendezésnek elengedhetetlen feltétele a nyitottság, a bátor szembenézés, a folyamatos reflexió – és ha szükséges, az ezt követő korrekció, amire mindig lehetőséget kell adni. Csak így van esély arra, hogy eljussunk a megbékélésig (interperszonális, intrapszichés és transzcendens). Ez igaz úgy az egyénekre, mint a kutatói munkát végző bizottságra, de az egész egyházi közösségre is. E nehéz folyamatban viszont nekünk kell felvállalnunk a kezdeményezést, és feltenni magunknak a kérdést: *Hogyan segíthetem elő én a megbékélés és gyógyulás folyamatát?* Ennek bátor felvállalása teheti megtapasztalhatóvá azt a dinamikát, amelyet a keresztény hagyomány a Lélek művének tulajdonít.

E tanulmányban igyekeztem bemutatni azt a társadalmi és egyházi kontextust, amelyben a múltfeltárás folyamata, egészen pontosan az egyházi személyek hálózati tevékenységének felkutatása és elemzése elindult. Rávilágítottam arra a problémára, hogy a kiengesztelődés folyamata a vártnál nehezebben indult el, és ennek lehetséges okait is megpróbáltam bemutatni.

Mindenképpen elgondolkodtató, hogy még egyházi kontextusban is, ahol annyi bibliai és egyháztörténeti példa szól a múltrendezés és önvizsgálat nehéz, de felszabadító folyamatáról, egyetlenegy beszervezett személy sem tudta vállalni a nyilvános önfeltárást a nyilvános tényfeltárást megelőzően. Úgy gondolom, hogy ez a tény az egyének mellett a közösségről is szól. Egyrészt a beszervezettek közösségéről, másrészt a be nem szervezettek közösségéről.⁴¹ Feltételezhető, hogy akik jelentéktelennek és ártalmatlannak ítélték hálózati tevékenységüket, azok nem akartak/akarunk nyilvánosan közösséget vállalni azokkal, akik valóban ártottak a közösségnek és azon belül az egyéneknek. Sajnos ilyen ügynöki tevékenységről is tudunk. Az önfeltárásnak ugyanis akarva-akaratlanul csoportalkotó hatása is van. Mihelyt valaki feltárja hálózati múltját, tagja lesz annak a közösségnek, amelyet a meglévő információkon túl a szélesebb egyházi közösség a saját fantáziájával is formál.

A kiengesztelődés folyamatának vártnál nehezebb indulását egyrészt arra vezethetjük vissza, hogy azt az egyházi belső légkört, amit az elmúlt rendszerből

örököltünk és hordoztunk, nem sikerült úgy átalakítani, hogy félelem nélkül tudjunk beszélni a múlt nehéz történéseiről. Másrészt bár a MEE országos elnökségének kezdeményezésére elindult a szakszerű feltáró és elemző munka, elsőként a történelmi egyházak között, a testület nem tett konkrét javaslatot, de még iránymutatást sem fogalmazott meg a kiengesztelődés módjára, sem az egyének számára, sem a közösségi szinten. Mintha ez is nehezítené a kiengesztelődés és gyógyulás folyamatát.

Az evangélikus tanítás szerint teológiai értelemben nincsen minőségi különbség a különböző bűnbánati formák között. A személyes imádságban tett vallomás, a lelkésznek vagy bármely keresztény testvérnek mondott beismerő szavak és a gyülekezeti közösségben elhangzott bűnvallás ugyanolyan érvényű. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy az egész egyházi közösség tekintetében a hatásait tekintve különbözőek. Úgy tűnik, hogy ennek pontos átgondolása elmaradt. Így vetődhetnek fel olyan kérdések, hogy egy egyház vezető testülete megkövetheti-e egyáltalán a lehetséges áldozatokat, vagy kérhető-e valakitől bármi számon, ha ő egyénileg transzcendens vonatkozásban már rendezte múltját. Az egyéni és közösségi lélektani hatásokat tekintve is szükséges lehet a kiengesztelődési formák pontos átgondolása, melyhez segítséget nyújthat a pszichológia e területen leginkább az utóbbi évtizedekben végzett kutatásai.⁴²

Ahogy már a bevezetőben hangsúlyoztuk, a diagnózis igen összetett, sőt személyenként nagyon is eltérő, éppen ezért a terápia sem lehet egysíkú. Akik maguk számára fontosnak tartották, hogy a nyilvánossággal bővebben is megosszák gondolataikat, egyöntetűen azt a véleményt képviselték, hogy mindenekelőtt beszélgetésekre lett volna / lenne szükség, ahol el lehet mondani mindazt, amit úgysem lehet elfelejteni. („Olyan emberekre is szükség lenne, akikkel ezeket a dolgokat nyugodtan, körültekintően meg lehetne beszélni.”) De beszélgetésre kényszeríteni senkit sem lehet, csak meghívni. Ne felejtjük el, hogy az egyik esetben éppen a megbékélt és kiengesztelődött légkörben folytatott levelezés tette lehetővé az egyébként talán bántónak vagy provokálónak tűnő kérdést, amely aztán lökést és lendületet adott az önfeltáráshoz. A beszélgetés oldhatja a szégyen miatti szorongást – ha a diagnózis középpontjában inkább ez áll, de el is vezethet a mélyebb önreflexióra, ahol lehet, hogy éppen a büntudatot feloldó bűnvallás ösvényén lehet és kell tovább haladni.

Sokak számára a múlt büntudattal és szégyennel kísért élményeinek elhordozása egyedül a hallgatásban tud testet ölteni. Ezért lenne fontos az elfogadó légkör megteremtése mellett adekvát megküzdési formákat kialakítani, hogy a kiengesztelődés és gyógyulás minél teljesebben meg tudjon valósulni, hogy a múlttal történő birkózás az egész közösség javát szolgálja.

¹ A tanulmány német nyelven megjelent: Joób, 2013.

² Joób, 2006.

³ A *Háló* című dokumentum- és tanulmánygyűjtemény előszavában a Magyarországi Evangélikus Egyház Országos Elnöksége és Zsinatának Elnöksége a következőket írja: „Szomorú tény, hogy a rendszerváltás idején, amelyről meggyőződéssel valljuk, hogy Istentől kapott alkalom – bibliai szóval kairosz – volt, elmaradt az egyenes beszéd, az őszinte szó, a bűnvallás, amelyre válaszként megszülethetett volna a megbocsátás szava. [...] Helyre nem hozható mulasztás, hogy érintett testvéreink – egy-egy ritka kivételtől eltekintve – nem éltek, és így nem élhetett egyházunk sem ezzel az alkalommal.” Ittész, 2010: 7–9. Ezt megközelítést képviselik továbbá Fabinyi, 2006: 5–11.; Fazakas, 2006: 11–29.

⁴ Joób, 2011.

⁵ Tabajdi–Ungváry, 2008: 307.

⁶ Mirák, 2010: 47–50.

⁷ A történelmi egyházak fogalmának eredete nem tisztázott. Valószínűleg a politika kezdte el használni a rendszerváltást követően. E kategóriába tartozik a Magyar Katolikus Egyház, a Magyarországi Református Egyház, a Magyarországi Evangélikus Egyház és a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége. Az új, 2011. december 30-án elfogadott egyházügyi törvény nem használja ezt a fogalmat, de a köznyelvben tovább él.

⁸ Lásd *Evangélikus Közlöny*, 2005:11.

⁹ A Magyarországi Evangélikus Egyház Elnökségének nyilatkozata. *Evangélikus Élet*, 2005: 1.

¹⁰ Bár személyi változások történtek azóta, és az új tisztségviselők is támogatják a TB munkáját, természetesen eltérő hangsúlyokkal és intenzitással.

¹¹ Ezt a sokszínűséget tükrözte az a konferencia, amelyet a Magyarországi Luther Szövetség tartott 2010. október 30-án, Budapesten. A konferencia előadásainak teljes anyagát lásd Fabiny, 2011.

¹² Lásd az 1994. évi XXIII. törvény 1. § B. pontját.

¹³ Mirák, 2010.

¹⁴ Klein, 2003; Fazakas, 2004.

¹⁵ Mirák, 2010: 50.

¹⁶ Lásd *Református Egyház*, 2009: 191.; Fazakas, 2011.

¹⁷ Nem hivatalosan azonban már 1999 óta létezik egy munkacsoport, amely önerőből végzi kutatásait az adott témában. Szabó, 2011: 30.

¹⁸ Ebből a szempontból fontos időpontnak tekinthető 2000 októbere, mivel Majsai Tamás ekkor publikált először tanulmányt, amelyben – igaz, csak fedőnevekkel – szól evangélikus egyházi emberek titkosszolgálati múltjáról. *Magyar Narancs*, 2000: 42–43.

¹⁹ Mirák, 2010.

²⁰ Ittész et al., 2010: 7.

²¹ Az országos elnökséget abban az időben héttagú testület alkotta, a három kerületi elnökség (püspök és kerületi felügyelő) és az országos felügyelő.

²² A Magyarországi Evangélikus Egyház Országos Elnökségének nyilatkozata, amely megjelent az *Evangélikus Élet* című hetilapban, 2005. március 13-án.

²³ *Evangélikus Közlöny*, 2007: 17.

²⁴ Ittész (és mások), 2010: 7–9.

²⁵ *Evangélikus Élet*, 2005: 1.

²⁶ Joób, 2011.

²⁷ *Evangélikus Élet*, 2005: 1.

²⁸ Uo.

²⁹ A beszélgetést ifj. Zászkaliczky Pál folytatta Dóka Zoltánnal, aki Keveházi László engedélyével idézett személyes levelezésükből. Zászkaliczky, 1999: 136.

³⁰ Keveházi, 2009: 5–6.

³¹ Uo. 7.

³² Mirák, 2010: 69–70.

³³ *Evangélikus Élet*, 1997: 2.

³⁴ Reuss, 2007: 2.

³⁵ Uo. 57.

³⁶ Reuss, 2009: 58.

³⁷ Uo. 54.

³⁸ Uo. 56.

³⁹ Reuss, 2007: 3.

⁴⁰ Reuss, 2009: 59.

⁴¹ Bár e megkülönböztetés teológiai értelemben is sok kérdést vethet fel, elég csak a cselekedetek által (*peccatum actuale*) és a létezés által (*peccatum habituale*) meghatározott bűnértelmezésre gondolnunk. Reuss, 1995.

⁴² Horváth-Szabó, 2007: 99.

Sajtó

Evangélikus Élet, 1997

Keveházi László – Dóka Zoltán: Testvéri levélváltás. *Evangélikus Élet*, szeptember 7.

-
- Evangélikus Élet*, 2005
A Magyarországi Evangélikus Egyház Országos Elnökségének nyilatkozata. *Evangélikus Élet*, március 13.
- Evangélikus Közlöny*, 2005
Az 5/2005. (V. 20.) országos közgyűlési határozat tényfeltáró bizottság létrehozásáról. *Evangélikus Közlöny*, 1. sz., június 30.
- Evangélikus Közlöny*, 2007
A Tényfeltáró Bizottság működésének rendje. *Evangélikus Közlöny*, 1. sz., április 10.
- Joób, 2013
Joób, Máté: Ringen mit der Vergangenheit. Versuch einer individuellen und kollektiven Aufarbeitung der Vergangenheit, besonders im Hinblick auf die Beziehung zwischen als inoffizielle Mitarbeiter angeworbenen kirchlichen Amtsträgern und der kommunistisch sozialistischen Staatssicherheit. *European Journal of Mental Health*, 8. 1. 60–80.
- Keveházi, 2009
Keveházi László: Hozzászólás a „Gyógyító beszélgetések múltunkról” témához. *Keresztyén Igazság*, 83. sz. 5–7.
- Református Egyház*, 2009
Zsinati határozat a Magyarországi Református Egyházban tervezett múltfeltárás céljából (Zs.T.-9/2009.03.11.). *Református Egyház*, 7–8. sz.
- Reuss, 2009
Reuss András: „Naivitás és bátorság, okosság és kereszt”. *Credo*, 1–2. sz. 54–61.

Hivatkozott irodalom

- Fabiny, 2006
Fabiny Tibor: Közösségünk és közelmúltunk. Előszó az „Igazság és kiengesztelődés” című sorozat előadásaihoz. In *Igazság és kiengesztelődés. Az egyházi közelmúlt feldolgozásának teológiai, történeti, etikai és gyakorlati kérdései*. Szerkesztette: ifj. Fabiny Tibor. Budapest, Evangélikus Belmissziói Baráti Egyesület. 5–11.
- Fabiny, 2011
Fabinyi Tibor: *Hálóban kerítve. Konferencia az evangélikus lelkészek és az állambiztonság kapcsolatáról*. Budapest, Luther Kiadó.
- Fazakas, 2004
Fazakas Sándor: *Emlékezés és megbékélés. A múlttal való szembesülés egyházi és teológiai kritériumai*. Budapest, Kálvin Kiadó.

Fazakas, 2006

Fazakas Sándor: Az egyházi közelmúlt feldolgozásának teológiai kérdései. In *Igazság és kiengesztelődés. Az egyházi közelmúlt feldolgozásának teológiai, történeti, etikai és gyakorlati kérdései*. Szerkesztette: ifj. Fabinyi Tibor. Budapest, Evangélikus Belmissziói Baráti Egyesület. 11–29.

Fazakas, 2011

Fazakas Sándor: Az evangélikus tényfeltárás református szemmel. In *Hálóban kerítve. Konferencia az evangélikus lelkészek és az állambiztonság kapcsolatáról*. Szerkesztette: Fabinyi Tibor. Budapest, Luther Kiadó. 35–46.

Horváth-Szabó, 2007

Horváth-Szabó Katalin: A megbocsátás pszichológiája. In *Vallás és emberi magatartás*. Szerkesztette: Horváth-Szabó Katalin. Piliscsaba. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar. 99–119.

Ittész et al., 2010

Ittész János – Pröhle Gergely – Korányi András – Muntag András: Előszó. In *Háló. Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról 1945–1990*. Szerkesztette: Mirák Katalin. Budapest, Luther Kiadó. 7–9.

Joób, 2006

Joób Máté: *A békeesség élménye. Az egyéni bűnbánat kvalitatív tartalomelemzése pasztorálpszichológiai szempontból*. Budapest, Evangélikus Hittudományi Egyetem. (PhD-értekezés.)

Joób, 2011

A bénító szégyen. A bűnbánat és a szégyenérzet feloldásának problémája az egyházi közelmúlt feldolgozásában. In *Hálóban kerítve. Konferencia az evangélikus lelkészek és az állambiztonság kapcsolatáról*. Szerkesztette: Fabinyi Tibor. Budapest, Luther Kiadó. 61–69.

Klein, 2003

Klein, Christoph: *Bosszú helyett megbocsátás. A megbékélés kultúrájának teológiai alapvetése*. Budapest, Kálvin Kiadó – Luther Kiadó.

Majsai, 2000

Majsai Tamás: Palástolt és palástos ügynökök. *Magyar Narancs*, október 19.

Mirák, 2010

Mirák Katalin: Az evangélikus tényfeltáró munka története, magyarországi háttere és a bizottság működése 1990–2010. In *Háló*.

Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról 1945–1990. Szerkesztette: Mirák Katalin. Budapest, Luther Kiadó. 47–88.

Mirák (szerk.), 2010

Háló. Dokumentumok és tanulmányok a Magyarországi Evangélikus Egyház és az állambiztonság kapcsolatáról 1945–1990. Szerkesztette: Mirák Katalin. Budapest, Luther Kiadó.

Reuss, 1995

Reuss András: *Etika I.* Budapest, Evangélikus Teológiai Akadémia.

Reuss, 2007

Reuss András: „*Ha ugyan nem bizonyulunk felöltözve is mezteleneknek*” (2Kor 5,3). Evangélikus Hittudományi Egyetem Könyvtára. (Kézirat.)

Szabó, 2011

Szabó Gyula: Az evangélikus tényfeltárás katolikus szemmel. I *Hálóban kerítve. Konferencia az evangélikus lelkészek és az állambiztonság kapcsolatáról.* Szerkesztette: Fabiny Tibor. Budapest, Luther Kiadó. 29–34.

Tabajdi–Ungváry, 2008

Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990.* Budapest, Corvina – 1956-os Intézet.

Zászkaliczky, 1999

Zászkaliczky Pál, ifj.: Interjú Dóka Zoltánnal. In *Nem voltam egyedül. Beszélgetések az evangélikus közelmúltról.* Szerkesztette: Mirák Katalin. Budapest, Magyarországi Ifjúsági Szövetség. 94–148.